

Baltisaksa kirjakultuuri poliitiline pale

V rahvusvaheline baltisaksa kirjakultuuri sümposium

19.–21. septembril 2009 Tartus

*Sakslased ei vallutanud ega ikestanud
Liivimaad üksnes mõõgaga.
Sulge tarvitati vähemalt sama ohtliku relvana
kohalike rahvaste vastu...*
H. Samson von Himmelstiern

Kirjakultuur tänase Eesti ja Läti alal sai alguse enam-vähem sõjaseisukorras ning kandis algusest peale ideoloogilise võitluse märke. Siinne esimene kirjanduslik mälestusmärk, Henriku Liivimaa kroonika, ei ole mitte ainult sündinud asjade kirjapanek, vaid ka poliitiline dokument, mille siht on õigustada kohalike rahvaste maailmavaate sunniviisilist muutmist – nende ristiusustamist. Poliitiline angažeeritus ei jäänud tunnuslikuks mitte ainult ordukroonikaile, vaid kogu Balti kroonikatraditsioonile ning seda jätkavale historiograafiale ja publitsistikale. Poliitiline hoiak avaldub konfessionaalsete, seisuslike, rahvuslike jne. eelistuste kaudu.

16.–17. sajandi luteri pastoreist kroonikud (B. Russow, Chr. Kelch) sõdivad ägedalt katoliku kiriku ideoloogia ja ilmaliku poliitika vastu, seesama joon torkab silma vastureformatsiooni-aegsetes jutlustes (G. Müller). Ordukroonikate aadliuhkusele vastandub Russowi aadlikriitika. Sagedane on terav Vene-vaenulikkus (J. Renner), kuid ka siin esineb muutlikkust isegi ühe autori piires. Kelchi kroonika avaldatud osas ollakse venelaste suhtes salliv, selle käsikirjalises jätkus aga venevaenulik – otsustavaks sai vahepealne Põhjasõja-kogemus. 18. sajandi lõpu ajalookirjutuses (G. Merkel) viiakse läbi radikaalne pööre kogu senise saksa Baltikumi-poliitika mõtestamises: kristlik-messianistliku progressiidee asemel tuuakse taustakujundina sisse selle vastand – ühiskonna täielik dekadents kristlike vallutajate võimu all. Seegi oli poliitiline valik.

Poliitiline dimensioon polnud iseloomulik mitte ainult publitsistlikele žanridele, vaid ka ilukirjandusele. Baltikumi saksakeelne belletristika jäi lõpuni põhiliselt identsuskirjanduseks. Selle peaülesanne oli seisusliku (ühiskonna ülemkiht), rahvusliku (ideeline ühtekuuluvus Saksamaaga), territoriaalse (riiklik autonoomia Venemaa piires) jne. identsuse pidev kehtestamine ja taaskehtestamine. Selle kõrval ei olnud eriti jõudu lahendada suuri kunstilisi ülesandeid.

Seda möönab ka baltisaksa kirjandusloolane Arthur Behrsing: "Meie maa sakslusel on olnud eelkõige enesealalhoiumõtted, juba 700 aastat. ... Neist mõtetest lähtuvalt oleme enestele välja mõelnud oma moraali, oma poliitika, oma elulaadi, ja selle vähese, mis meil on tarvis läinud teadusest ja kunstist. Sellest vaatepunktist saab selgeks, ... miks kunst on meil elanud enamasti varjuelu." (Herdfammen 1925, nr 11 m lk 83)

Eestikeelne jutukirjandus baltisaksa kirjakultuuri rüpes paljundas Balti ühiskonna "poliitiliselt korrektseid" inimtüüpe (kuulekas talupoeg, isalik härra jne.) ja situatsioone, mil pidi olema alamkihte kasvatav mõju. Iseloomulik, et hilisem eesti rahvuskangelane Kalevipoeg paistab sellele vastukaaluks silma just poliitilise ebakorrektsusega nii isiklikus kui ka avalikus elus. Seda on põhjendatud folkloristliku materjali sunniga, kuid kahtlemata mängib siin kaasa ka rahvusepose autori F. R. Kreutzwaldi teadlik baltisaksa trafarett trotsiv valik.

Poliitilises mõttes on huvitavad situatsioonid, kus ühiskond seisab mitme vastanduva valiku ees. Kogu 19. sajandi jooksul jäi Baltikumis aktuaalseks keelepoliitika. 1813.a. alustas pastor J. H. Rosenplänter oma kuulsa ajakirja "Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache" väljaandmist, pannes aluse eesti rahvuseele ideoloogiale. Samas korraldas Kuramaa Kirjanduse ja Kunsti Selts 1817–1819 avaliku germaniseerimise-alase arutelu, kus isegi mitmed teenekad rahvavalgustajad (nii näiteks esimese eesti keeleeltsi asutaja J. W. L. von Luce) mõõnsid eestlaste ja lätlaste germaniseerimise eeliseid. Vaidlus ei käinud siin mitte niivõrd "heade" ja "pahade", vaid pigem valgustusliku ja romantilise keelefilosoofia vahel, mis aga omandas poliitilise iseloomu. Piiskop Ferdinand Walteri maapäevajutlus 1864 diskrediteeris germaniseerimisidee poliitilises mõttes lõplikult.

1869.a. ilmus C. Schirreni "Liivimaa vastus" (Livländische Antwort an Herrn Juri Samarin), milles astutakse jõuliselt välja nn. Balti erikorra kaitseks ehk Baltikumi ajaloolise saksakeelse ja -meelse autonoomia eest Vene riigi koosseisus. See vormiliselt rahvus- ja rassiprintsiibi poliitilise tähtsustamise vastu sõdiv teos kujunes tegelikult baltisaksluse rahvuspoliitiliseks manifestiks. 1870.a. ilmus selle eesti paralleelina C. R. Jakobsoni "Kolm isamaa kõnet", tõusva eestluse manifest, mis oli suunatud Balti erikorra vastu ja millega taotleti poliitilisi õigusi eestlastele ja eestikeelsele kultuurile – ikka sellesama Vene kotka tiiva all. Tegu oli niisiis kahe üheaegse ja teineteisele vastanduva rahvusliku apellatsiooniga Vene keskväimude suunas, millele see vastas kolmanda tee valimisega – venestusaktioonide tugevdamisega.

1878.a. hakkas Jakobson välja andma "Sakalat", esimest eestikeelset poliitilist ajalehte. "Kõik, mida Jakobson puudutas, muutus poliitiliseks. Tema jaoks ei olnud puht-majanduslikke probleeme, ka viljavaheldussüsteem või veise- ja hobusetõud olid poliitilised küsimused." (E. Jansen). Täpselt selsamal aastal kirjutas baltisaksa liberaal H. Samson von Himmelstiern – kes muide oli Eesti Aleksandrikooli mõtte innukas vastane – oma suurt poleemikat põhjustanud "Liivimaa tagasivaateis" (Livländische Rückblicke, 1878), et Balti maaküsimus laheneb vaid siis, kui see lahendatakse poliitiliselt, s.t. kõigile maa elanikele võrdsete õiguste loomisega. Ehkki mõiste "poliitika" oli Baltimail kasutusel juba vähemasti 18. sajandi lõpul (selle mõiste ajaloo täpsem uurimine Balti kasutustraditsioonis oleks tänuväärne ettevõtmine!), märkame vist just 1870. aastail tema spetsiifilise tähenduse tekkimist nii saksa kui ka eesti poolel. Poliitikast kõnelemine tähendab nüüd senisest avatumat kõneviisi üldse, Balti asjade avalikku ja kõiki elanikke kihte arvestavat ajamist. "Kes ütleb poliitika, ütleb kompromiss", kuulutab Samson, viidates asjaolule, et poliitika tähendab osalust avalikus elus – maa kõigi seisuste osalemist tema valitsemises. Veendume, et eesti rahvuslaste ja baltisaksa liberaalide poolel liigutakse põhimõtteliselt samas suunas, kuid ollakse siiski vastastikku opositsioonis. Mõlemad pooled püüavad poliitilise võrdõiguslikkuse poliitikas kindlustada endale teisest "võrdsemat" staatust.

Kutsume üles arutlema baltisaksa kirjakultuuri poliitiliste dimensioonide üle mõiste avaras tähenduses ning võimalikult laias ajalises ja žanrilises lõikes. Et eesti- ja lätikeelne kirjasõna oli kuni rahvusliku ärkamiseni baltisaksa kirjakultuuri osa, siis pakuvad suurt huvi erikeelsete

ideoloogiliste arengute võrdlused, nagu ka see, mis teid valiti pärast ühtse Balti kirjandusvälja lagunemist ja venestuse pealetungil.

Jaan Undusk

Kontakt ja info:

Liina Lukas (liina.lukas@ut.ee)

Ulrike Plath (ulrike@utkk.ee)